

Михайло КОВАЛЬЧУК

**СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ВІДНОСНО-РЕПРОДУКТИВНОЮ
СЕМАНТИКОЮ ЗІ СПІВВІДНОСИМ ЗАЙМЕННИКОМ У
СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У статті на матеріалі пам'яток староукраїнської мови піддано опису складні речення зі співвідносним займенником, виділено їх граматичні різновиди. В аналізованих конструкціях виявлено ознаки перехідних типів синтаксичного зв'язку між паратаксисом та гіпотаксисом.

Ключові слова: *складне речення, паратаксис, гіпотаксис, співвідносна синтаксема, відносно-репродуктивна семантика.*

Історичний розвиток української мови фіксує різноманітні процеси й закономірності, які стосуються формування системи складного речення. До таких явищ можна віднести і функціонування складних речень з перехідними типами зв'язку в текстах різних мовних стилів староукраїнської мови – проблему, ще не достатньо досліджену й висвітлену в сучасних граматичних студіях. Ознаками недиференційованих типів зв'язку між паратаксисом і гіпотаксисом характеризуються речення з відносно-репродуктивною семантикою, у яких семантико-синтаксична взаємодія співвідносного з препозитивною частиною займенника є визначальною щодо вираження синтаксичного зв'язку і граматичного значення складного речення (співвідносні синтаксеми у постпозитивному компоненті виділено – М. К.): *Без вѣри невозможно спастися нѣкому, то истинна (УП, с.35). Бо тыми поворозами, грѣхами, чоловіка грѣшного злий духъ до пекла въ неволю вѣчну провадить, що признаеть и пророкъ Давидъ ... (ІГ, с.99)*

Об'єднання в одну структурно-семантичну групу безсполучникових речень із вказівним займенником і сполучникових речень з відносним займенником зумовлюється функціональною тотожністю зазначених співвідносних синтаксем зокрема і аналізованих складних структур загалом. На відношеннях функціональної співвіднесеності так званих поширювально-з'ясувальних речень з відносним займенником та безсполучникових речень з вказівним займенником наголошують

автори “Русской грамматики”¹.

Граматичне значення складного речення реалізується через семантико-синтаксичну взаємодію вказівної або відносної займенникової синтаксеми у постпозитивному компоненті із змістом ситуації, вираженої препозитивним компонентом. При цьому співвідносний займенник, що виступає семантико-граматичним еквівалентом, а при комунікативному членуванні є ремою препозитивного висловлення, у наступному компоненті має відповідну функціональну спеціалізацію.

Спостереження над реченнями аналізованого різновиду в староукраїнській мові засвідчують різні способи семантико-синтаксичної взаємодії предикативних компонентів відповідно до функціональної спеціалізації співвідносного займенника, у свою чергу зумовленої його взаємодією із предикатом відносно-репродуктивного компонента. Зокрема, співвідносна займенникова синтаксема у постпозитивному компоненті може функціонально спеціалізуватися як формальний суб'єкт дії (див. наведений перший приклад) або як об'єкт дії (другий приклад). Відповідно до цього відносно-репродуктивні речення першої моделі поділяються на два граматичні варіанти: 1) речення із співвідносним займенником-формальним суб'єктом дії; 2) речення із співвідносним займенником-об'єктом дії.

Конструкції першого граматичного варіанта виявляють семантико-синтаксичне співвіднесення як форму зв'язку предикативних частин і однотипність форм присудків, що є визначальною рисою сурядного типу зв'язку. Характерним також є вживання при займеннику-суб'єкті підсилювальної частки *ж* (*жь*), яка зумовлює додаткове єднально-перелічувальне значення у відношеннях між компонентами: *Велисарій, гетмань Юстиніановъ, Силверіуша папежа поймалъ и на заточеніе послалъ тоежь немалъ днѣлося и зъ Вигиліушемъ папежемъ, сукцессоромъ Силверіушовымъ..... (ЗКП, с.926) ... на виноградѣ многихъ заможныхъ людейъ скарбець замурованний войско его (боярина – М. К.) знаишедши, между себе розжаковало ; тое ж палатѣ монастырской и всему наконецъ монастыру, кромѣ тилко единой великой церкви учинилося (ЛВ, с.187).* У цих реченнях єднально-перелічувальні відношення, окрім вживання частки *ж* (*жь*) при займеннику-суб'єкті, зумовлюються також вживанням єднального сполучника *и* при іменниках-об'єктах дії, які в загальному контексті складного

¹ Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. Н. Шведовой. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – С. 529.

речення виступають як однорідні члени (пор.: *схопив і ув'язнив папу Силверіуса і папу Вигліуса; пограбували скарби на винограді, в палаті монастирській і в усьому монастирі*).

Як видно, конструкції із співвідносним займенником-суб'єктом дії в староукраїнській мові значною мірою фіксують ознаки сурядного типу зв'язку, який реалізується тут насамперед в єднально-перелічувальних відношеннях між компонентами. Особливо це характерно для речень із співвідносним вказівним займенником, який хоч і вживається в цьому випадку у відносній функції, однак все ще містить вказівку на перелічувальну, доповнювальну характеристику у вираженні ситуацій. Водночас і вказівний, і відносний займенник-суб'єкт у відносно-репродуктивному компоненті, семантико-синтаксично відтворюючи попередньо виражену ситуацію і виступаючи ремою висловлення препозитивного компонента, без наявності останнього є семантично недостатнім. Очевидно, це дало підстави традиційно розглядати такі конструкції, зокрема з відносними займенниками, як складнопідрядні, тобто трактувати відношення між предикативними частинами в межах гіпотаксису².

У межах структур аналізованого граматичного варіанта тісніший зв'язок і певні ознаки граматичної залежності частково проявляються в реченнях, у яких співвідносний займенник виступає формальним суб'єктом інтерпозитивного відносно-репродуктивного компонента: *Пане вряде Лохвицкий, тот менованный Фома Мазковий, юж то непоеднокрот, в гумні моем в покраденню збоз моего велики мнѣ шкоди чинит (ЛРК, с.165). А если бы и зблудили, што есть речь неподобна, тогда бы слушаючіе были вымовни, а они (настурі – М. К.) осуждени (ХФА, с.1224)*. Розміщений в інтерпозиції відносно-репродуктивний компонент формально розділяє цілісне повідомлення, виражене простим реченням (перший приклад) або ж складним реченням (другий приклад). При цьому займенник-суб'єкт, граматично співвідносячись із препозитивною і постпозитивною частинами, зумовлює тісніший зв'язок між ними.

Загалом відносно-репродуктивні речення із співвідносним

² Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 386; Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 340; Слинько І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – С. 593; Twardzikowa J. Zdanja rozwijające w polskim systemie opozycji hipotaktycznych. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1975. – S. 68 та ін.

займенником-суб'єктом в староукраїнській мові виявляють домінуючі ознаки сурядності. Суб'єкт дії у постпозитивному компоненті, хоч і виступає у відносній функції, однак не робить цей компонент синтаксично прогнозованим і зумовленим, як при підрядному зв'язку. Займенник-суб'єкт відносно-репродуктивного компонента співвідноситься із змістом іншої частини складного речення і, будучи її семантико-синтаксичним еквівалентом, водночас уподібнює цю частину до суб'єктної синтаксеми. А формальний суб'єкт (підмет), як відомо, не є однобічно залежною синтаксемою від присудка – вони однаковою мірою передбачають один одного і є співвідносними³. Граматичні риси сурядності аналізованих речень підтверджуються також можливістю підстановки у відносно-репродуктивному компоненті перед вказівним займенником єднального сполучника *i* (*i це*) або зіставно-протиставного сполучника *a* (*a це*). Так, підстановка перед вказівним займенником сполучника *i* в відносно-репродуктивних реченнях, як правило, не зумовлює зміни словесних відношень. Оскільки асемантичний сполучник *i* не завжди виражає семантико-синтаксичні відношення в складному реченні (вони виражаються лексичним складом предикативних частин і структурними особливостями складного речення)⁴, то і в аналізованих відносно-репродуктивних реченнях зазначений сполучник практично не впливає на смислові відношення. Натомість при підстановці іншого сурядного сполучника *a* ці відношення в складному реченні вже змінюються на зіставні чи протиставні.

Другий граматичний варіант конструкцій аналізованої моделі утворюють речення, у відносно-репродуктивному компоненті яких у ролі співвідносного компонента виступає займенникова синтаксема об'єктного типу: *И просил, абы тая протестация принята и до книг подкоморскихъ была записана, што вдержаль (КПС, с.182). Возми листя целїдоній, зотри в палцяхъ и прилож, чинити то часто, перемннѣючи (ЛГП, 85).*

Порівняно з реченнями із співвідносним займенником-суб'єктом у цих структурах синтаксичний зв'язок між компонентами виразніше виявляє ознаки граматичної залежності. Це зумовлено семантико-синтаксичною природою об'єктної синтаксеми, яка в аналізованих реченнях виступає співвідносним

³ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 23; Кротевич Є.В. Будова складнопідрядного речення. – Львів: Вид.-во Львів. ун.-ту, 1951. – С. 12.

⁴ Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 309.

елементом і в відносно-репродуктивному компоненті виконує формальну синтаксичну функцію додатка. Як засвідчують приклади, в реченнях цього граматичного варіанта співвідносний займенник може функціонувати як прямий або непрямий об'єкт дії предиката відносно-репродуктивного компонента. Залежно від зазначених способів граматичного вираження співвідносного займенника-об'єкта, по-різному виражаються семантико-синтаксичні відношення і виявляється синтаксичний зв'язок між компонентами аналізованих поліпредикативних конструкцій.

Відносно-репродуктивні речення із співвідносним прямим об'єктом, утворюючи перехідний тип складних структур між паратаксистом і гіпотаксистом, виявляють ознаки сурядності і підрядності. Співвідносний займенник, виступаючи ремою препозитивного висловлення і будучи семантико-синтаксичним еквівалентом вираженої попереднім компонентом ситуації, у відносно-репродуктивному компоненті граматично відтворює цю ситуацію у формі прямого об'єкта дії: *І уступил Хмельницький зо всім войськом на Україну, упоминаючи шляхту універсалом своїм, аби русі ... не губили, що і король мандатом своїм подтвердил бул* (ЛЛ, с.122).

Конструкції цього різновиду, як правило, фіксують у постпозитивному компоненті семантико-синтаксичну взаємодію співвідносного займенника-об'єкта і правобічно валентного предиката. Це закономірно, оскільки, як відомо, основним семантичним варіантом об'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції об'єкта дії⁵, тобто найчастіше на об'єкт переходить дія предикатів, виражених дієсловами з відповідною з'ясувальною семантикою⁶. Таким чином, займенник-прямий об'єкт у відносно-репродуктивному компоненті перебуває у відношеннях граматичної залежності, і це зумовлено семантико-синтаксичною валентністю предиката. Залежний від предиката займенник-об'єкт дії відносно-репродуктивного компонента граматично співвідноситься із препозитивним компонентом, виступаючи його семантико-синтаксичним еквівалентом. З огляду на це синтаксичний зв'язок в аналізованих конструкціях можна розглядати як так званий зворотний підрядний – із з'ясувальним препозитивним компонентом, на який, як і на займенник-об'єкт,

⁵ Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 260.

⁶ Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 182 – 184; Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – С. 498 та ін.

спрямовується дія опорного валентного предиката постпозитивного компонента. При цьому фіксується і зворотнє керування як форма підрядного синтаксичного зв'язку на рівні складного речення. Це водночас ставить під сумнів однозначне трактування як підрядної частини саме постпозитивного компонента із співвідносним елементом (насамперед відносним займенником *що*). Особливо виразними є ознаки зворотного підрядного з'ясувального зв'язку в реченнях, у відносно-репродуктивному компоненті яких предикат характеризується виразною з'ясувальною семантикою (насамперед це дієслова на позначення ментально-сенсорної дії – із значенням мисленнево-мовленнєвої діяльності, передачі і сприйняття інформації та ін.): *Возийду вишше облак узрите вси се ...* (БУЛ, с.267) *Яцько, вбивател ручинский признал, же «»простил Ганну во всем я м тоє чул* (ЛРК, с.98).

Незважаючи на те що займенник-прямий об'єкт дії, а отже, і співвідносний з ним препозитивний компонент формально залежать від предиката відносно-репродуктивного компонента, немає, однак, підстав однозначно кваліфікувати відношення в таких складних реченнях як підрядні з'ясувальні. По-перше, підрядний зв'язок характеризується односпрямованою залежністю, яка зумовлює обов'язкову постпозицію залежного компонента; по-друге, комунікативне членування складнопідрядних речень зумовлене: темою виступає компонент з опорним словом, ремою – залежний компонент. Натомість в аналізованих відносно-репродуктивних реченнях ні позиція предикативних компонентів, ані темо-ремне членування не відповідають зазначеним класифікаційним критеріям. Так, розміщення у препозиції компонента, який співвідноситься з займенником-прямим об'єктом, не дозволяє цей компонент вважати залежним від правобічно валентного предиката. Крім того, з погляду загального змісту складного речення ситуація, виражена в постпозитивному відносно-репродуктивному компоненті, є визначальною щодо ситуації, вираженої в препозитивному компоненті, а отже, темою виступають препозитивне висловлення і співвідносний з ним займенник, ремою – відносно-репродуктивна частина. Меншою мірою виявляються ознаки підрядності в реченнях, у відносно-репродуктивному компоненті яких співвідносний займенник є прямим об'єктом дії предиката, що не відзначається сильною об'єктною валентністю: *Возми листя цел...доній, зотри в палцяхъ и прилож чиниппппп то часто, перемінняючи* (ЛГП, с.85). *Просиль, абы тая протестацья на тот часъ до книгъ принята была и записана шъто и втрымалъ* (ДМВН, с.187).

Узагальненість семантико-синтаксичних відношень,

притаманна сурядному типу зв'язку з єднальними відношеннями, у цих реченнях зумовлюється семантичним співвіднесенням і однотипністю препозитивних предикатів із синтаксемним сполученням предиката і прямого об'єкта дії відносно-репродуктивного компонента: *возми, зотри, прилож – чинипппppp (то); просиль, абы принята была и записана – (шьто) втрымать*.

Відносно-репродуктивні речення із співвідносним непрямым об'єктом дії, які в староукраїнській мові виражають різноманітні смислові відношення між предикативними компонентами, фіксують насамперед граматичні ознаки сурядності і дворядності на межі паратаксису і гіпотаксису. Одним із засобів вираження смислових відношень між компонентами цих речень є співвідносний займенник, що виступає у функції непрямого об'єкта відносно-репродуктивного компонента і характеризується відповідними морфологічними і синтаксичними особливостями. Загалом виражені у формі непрямих відмінків синтаксеми у функції непрямого додатка, керованого дієсловом-предикатом, в синтаксичній літературі поділялись на відповідні семантичні типи і були об'єднані в групу непрямого об'єкта зі смисловими відношеннями, закріпленими за відповідними відмінковими формами⁷. У межах структур аналізованого різновиду співвідносні займенники у синтаксичній функції непрямого об'єкта відносно-репродуктивного компонента часто виступають допоміжним засобом вираження додаткових значень складного речення. Будучи повнозначними конкретизаторами, займенники в сукупності з іншими синтаксичними засобами виражають, окрім основних відносно-репродуктивних, і інші смислові відношення, які є визначальними і для сурядного, і для дворядного типу зв'язку: *їНе отворай нагле дверей, входячи до будинку, особливе, если в томъ дому суть особы, котрыи шанувати принадлежитъ ; тогож ся вистергай виходячи з дому (СП, с. 51)* – додаткові єднально-доповнювальні відношення, зумовлені відповідною семантикою співвідносного займенника з підсилювальною часткою -Ж, вживанням єднального сполучника *и* в наступному компоненті, семантико-синтаксичною однотипністю предикатів складових частин; *Мы в той купили ярмака не зънаем и не вѣдаем, въ кого и за що Тимушь купилъ , при том не былисмо (ЛРК, с. 118)* – відношення причини полягають у вираженні каузальності ситуації через неантонімічне заперечення в обох компонентах; у

⁷ Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: Либідь, 1995. – С. 66.

наступному компоненті співвідносний займенник лише опосередковано стосується значення причини: семантично співвідносячись із попереднім компонентом, він більшою мірою вказує на місце або час дії (пор.: *при (під час) купівлі ярмака нас не було*); *Между ними же приде посланник от кримсково хана, возбуждая ляхови со собою брань поднести, на Московское государство _ чесому поляки ради бяху...* (ЛГ, с.116) – причиново-наслідкові відношення (із домінуванням значення наслідку) зумовлені каузальною оцінкою попередньої ситуації через відповідну форму співвідносного з нею займенника у відносно-репродуктивному компоненті (займенник *ЧЕСОМУ* вживається тут приблизно у значенні: *поляки були раді візиту ханського посла з пропозицією оголосити війну Московській державі*); *Нехай нам тута каже (пан – М. К.) цымбалом заиграти _ по чом же будем его и веселе знати.* (ОЧБ, с.299) – умовно-наслідкові відношення як результат семантико-синтаксичної координації часово-способових форм дієслів-предикатів (наказовий спосіб – майбутній час) та додатково – за допомогою співвідносного займенника (*ПО ЧОМ ЖЕ* виражає значення умови протікання дії: *за звучанням цимбал будемо знати про його весілля*). Зазначені смислові відношення між компонентами складного речення реалізуються в сурядному, дворядному типах синтаксичного зв'язку.

Як і в реченнях із співвідносним займенником-суб'єктом, для аналізованого граматичного варіанта характерне інтерпозитивне розміщення відносно-репродуктивного компонента. Формально розділяючи цілісне повідомлення, інтерпозитивний компонент через співвідносний займенник семантико-синтаксично взаємодіє з препозитивною і постпозитивною його частинами. При цьому відносно-репродуктивний компонент, "...виражаючи зауваження, які доповнюють, уточнюють і розвивають зміст іншого висловлення"⁸, виражають ознаки вставлених конструкцій. З огляду на це є підстави припускати, що відносно-репродуктивні речення, насамперед з інтерпозицією відносно-репродуктивного компонента, функціонуючи в староукраїнській мові, стали дериваційною базою для розвитку вставлених конструкцій. Це підтверджує наявність у староукраїнських пам'ятках, які характеризуються розвиненою авторською мовою, конструкцій із граматично і пунктуаційно оформленими вставленими конструкціями з ознаками відносно-репродуктивних компонентів (і

⁸ Див.: Валгина Н.С. Синтаксис современного русского литературного языка. – М.: Высш. шк., 1990. – 175.

з співвідносним займенником-суб'єктом дії, і з займенником-об'єктом дії): *И кгда бы ся Луцкій владыка потурчилъ (якожь смотрячи на его нецноту и нестатечность не суть то неподобные речи), тогды бы овцы его были вымовлени предъ Господомъ Богомъ ... (ХФА, с.1246) я вамъ буду, и теперъ готовъ, и словомъ своимъ обещаю , на што и руку свою даю вамъ , помочъ ку сторожи вашой людей замковыхъ (АЮЗР, с.17) На той часъ заразъ зъ вгн# того (що всѣ видѣли, которыи тамъ были) вгниста# стрѣла вылетѣла и многo зеретыка старца на лужку забила и тѣло его до конца спалила (ІГ, с.286).*

Конструкції із співвідсною займенниковою синтаксею, утворюючи граматичне ядро відносно-репродуктивних речень в староукраїнській мові, постають як перехідні одиниці між різними типами синтаксичного зв'язку на межі паратаксису і гіпотаксису. Виконуючи у відносно-репродуктивному компоненті відповідну синтаксичну функцію, ці займенники (і вказівні, і відносні) виступають засобами вираження додаткових семантико-синтаксичних відношень між сурядністю і підрядністю (речення зі співвідносним займенником-прямим об'єктом, зі співвідносним займенником-суб'єктом); між сурядністю і дворядністю (речення зі співвідносним займенником-непрямим об'єктом). У контексті системного різноаспектного опису складних речень з недиференційованими типами зв'язку перспективними є подальші дослідження інших граматичних різновидів конструкцій з відносно-репродуктивною семантикою в українській мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЮЗР – Архів Юго-Западної Росії, издаваемый временною комісією для раз бора древнихъ актовъ. – Київ, 1863.

БУЛ – Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. – К.: АН УРСР, 1963

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1981.

ЗКП – Копистенський З. Палінодія // Русская историческая библиотека.– СПб, 1878. – Т. 4.

ІГ – Галятковский І. Ключ розуміння. – К.: Наук. думка, 1985.

КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991.

ЛВ – Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками // Пам'ятки українського письменства. – К., 1926. – Т. 1.

ЛГ – Гисторія Г. Граб'янки. – Житомир, 2001.

ЛГП – Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1984.

ЛЛ – Львівський літопис 1649 р. // Бевзо О. А. Львівський

літопис і Острозький літописець. К., 1970.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга др. половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.

ОЧБ – Драма про Олексія ... // Хрестоматія давньої української літератури. – К.: Рад. школа, 1967.

СП – Два почаївські стародруки (18 ст.). – Мюнхен, 1985.

УП – Українська поезія XVII ст. – К.: Наук. думка, 1992.

ХФА – Филалет Х. Апокрисис 1598 р. // Русская историческая библиотека. – СПб, 1882. – Т. 7, кн. 2.

Михаил Ковальчук

Сложные предложения с относительно-репродуктивной семантикой с соотносительным местоимением в староукраинском языке

В статье на материале староукраинских памятников проанализировано сложные предложения с соотносительным местоимением, выделено их грамматические варианты. Установлено признаки переходных типов синтаксической связи между паратаксисом и гипотаксисом.

Ключевые слова: *сложное предложение, паратаксис, гипотаксис, соотносительная синтаксема, относительно-репродуктивная семантика.*

Mykhaylo Kovalchuk

Composite sentences with relative reproductive semantics with the correlative pronoun in old Ukrainian language

Composite sentences with undifferentiated types of connection with a correlative pronoun are analysed on materials of Old Ukrainian language in this article. Grammar variants are also distinguished. Transitive types of connection between parataxis and hypotaxis are set in the sentences which are analysed.

Key words: *composite sentence, parataxis, hypotaxis, pronoun syntaxema, relative-reproductive semantics.*